

prošlost vredna pamćenja

IDEJA ZAJEDNIŠTVA U SPOMENICIMA SOCIJALISTIČKE JUGOSLAVIJE

Helsinkiški odbor za
ljudska prava u SRB
Beograd 2022.

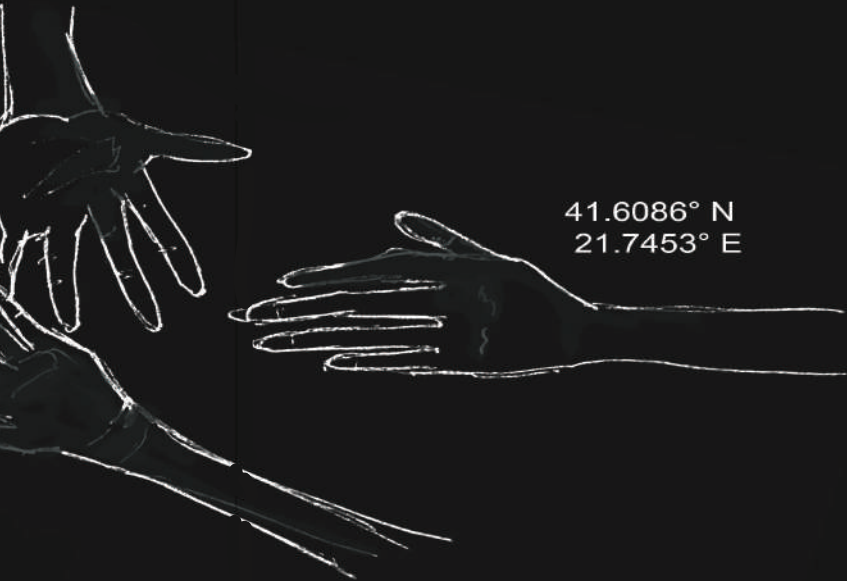

46.1512° N
14.9955° E

14.0165° N
21.0059° E

43.9159° N
17.6791° E

41.6086° N
21.7453° E

42.7087° N
19.3744° E

Priprema i štampanje ove publikacije finansirana je sredstvima Evropske unije. Za njenu sadržinu isključivo je odgovoran Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, i ta sadržina nužno ne izražava stavove Evropske unije.

Koliko često ste prolazili pored nekog spomenika bez jasne predstave o idejama ili vrednostima koje afirmiše? Da li ste ikada, bar za trenutak, kritički promišljali društveni kontekst i svrsishodnost spomeničkog nasleđa u našoj zemlji? Naša ideja je da u brošuri koja je pred vama otvorimo neka od ovih pitanja na primeru spomenika i memorijala iz vremena socijalističke Jugoslavije. Imamo potrebu da preispitamo vrednosne paradigme na kojima je ta država počivala, a koje su gotovo u potpunosti utonule u zaborav. Naš fokus je ideja zajedništva i solidarnosti naroda Jugoslavije, koja je u spomenicima dobijala svoj poseban vizuelni i konceptualni izraz. U Srbiji se sada spomenicima promovišu ideje srednjovekovlja i nacionalno-romantičarski motivi, za razliku od spomenika iz vremena socijalizma koji fasciniraju svojim modernizmom i univerzalnošću.

UVOD

Najjači motiv ovih spomenika je zajednička antifašistička borba naroda Jugoslavije i pojedinačni primeri herojstva iskazani u toj borbi. Neprolazne vrednosti međunarodnog bratstva, antifašizma i jednakosti uvezali su u ovim spomenicima ličnosti i tradicije različitih etničkih grupa i istorijskih pokrajina jugoslovenske države. Nasilan raspad Jugoslavije i procvat nacionalizma u svim članicama te federacije, promenio je način na koji se pamti socijalistička država. Tako je stavljena u zaborav saradnja među etničkim grupama ("narodima i narodnostima"). Nasilje tokom ratova devedesetih godina prošlog veka često je bilo upravljeno i protiv spomeničkog nasleđa iz doba socijalizma. Neki od spomenika o kojima se govori u ovoj brošuri su bili razoreni, mnogi su u lošem stanju i zapušteni. Mi želimo da obnovimo sećanje na to spomeničko nasleđe i na ovu epohu naše prošlosti. Čvrsto stojimo na stanovištu da je promovisanje zajedništva i prevazilaženje razlika među narodima u regionu donelo mnogo više dobrog, nego kasnije insistiranje na razlikama. Samim tim, u ovoj brošuri je akcentovano sve ono što su ljudi tog vremena imali zajedničko, i vrednosti zbog kojih su se borili, rizikovali i gubili svoje živote. Mi vam zapravo pričamo priču kroz spomenike koji su u čast tih ljudi i te borbe izgrađeni...

U prvom delu brošure komentarišaćeemo nekoliko karakterističnih primera spomenika u užoj Srbiji, Vojvodini i na Kosovu, koji simbolizuju navedene vrednosti i motive. U drugom delu ćemo detaljima iz biografije i stvaralaštva arhitekte, neimara i nepomirljivog antifašiste, Bogdana Bogdanovića, ukazati na najbolje vreme pune zrelosti socijalističkog spomeničkog graditeljstva i na kasniji sunovrat koji je najavio uspon nacionalizma u Srbiji, posle 1987.

MEMORIJALNI KOMPLEKS **"Boro i Ramiz"** U LANDOVICI KOD PRIZRENA

Odnosi između Albanaca i Srba i Crnogoraca na Kosovu spadali su među najosetljivije za sve vreme trajanja jugoslovenske države, što je i sada slučaj u regionalnim odnosima. U socijalističkoj Jugoslaviji, motiv prijateljstva i zajedničke herojske smrti Ramiza Sadikua i Borka Bore Vukmirovića često je naglašavan, kako bi se istakla zajednička borba za slobodu naroda na Kosovu. Boro i Ramiz su bili među istaknutim organizatorima antifašističke Narodnooslobodilačke borbe na Kosovu i Metohiji. Zarobljeni su 1943. godine na putu za Prizren u zasedi italijanskih fašista i balista. Uprkos surovom mučenju, neprijatelj nije uspeo da iz njih izvuče podatke o drugim članovima pokreta. Streljani su zajedno u aprilu 1943. godine, a posle rata su proglašeni narodnim herojima.

Memorijalni kompleks u Landovici/Landovicë podignut 1963 (autori Miodrag Pecić i Svetomir Arsić Basara), trebalo je da ovekoveči njihove figure u kolektivnom pamćenju naroda Kosova. Toj svrsi je i služio sve do uspostavljanja režima Slobodana Miloševića, konflikta i rata na Kosovu 1998-1999. Memorijal je posle rata razrušen do temelja, a na njegovom mestu podignut je mauzolej poginulim borcima Oslobodilačke vojske Kosova (OVK). Naime, ovo mesto je tokom rata bilo poprište žestokih sukoba policijskih i vojnih formacija Srbije i SR Jugoslavije i OVK.

Spomenik Novosadskom partizanskom odredu (autora vajara Pavla Radovanovića) svečano je otkriven u Novom Sadu 1971. Odred je nastao u leto 1941, sa idejom da se u blizini Novog Sada formiraju dve grupe boraca od po pet ljudi, koji će se vremenom popunjavati novim ljudstvom, kako bi Novosadski partizanski odred prerastao u ozbiljniju partizansku vojnu formaciju. Ubrzo po osnivanju odred je otkriven i okupator je likvidirao njegove članove. Multietnički sastav odreda i herojska pogibija bili su dobra podloga da se događaji vezani za njegovo kratkotrajno postojanje uvrste u sistem javnih komemoracija, vezanih za partizansku borbu naroda Vojvodine.

Među prvim borcima svrstanim u odred bili su Brzak Živko, Simin Milan, Silbaški Branko, Smiljanov Radovan, Stoja Milan, Stankov Tima, Nemet Antal, Nikoletić Stevan, Radovanović Živko i Kovoljević Svetozar.

SPOMENIK NOVOSADSKOM PARTIZANSKOM ODREDU

Spomenik je podignut na mestu gde je 26. jula 1941. godine započeta oružana borba protiv okupatora. Izgrađen je od opeke, u obliku četiri megalitska menhira, ispred kojih je spomen ploča sa natpisom na tri jezika – srpskom, mađarskom i slovačkom. O vrednosnom kontekstu jugoslovenskog socijalizma svedoči upravo ovaj izraz multikulturalnosti koja se, između ostalog, ogleda u priznavanju i službenoj upotrebi različitih jezika naroda koji zajedno žive u Vojvodini. Treba naglasiti da je praksa službene upotrebe jezika manjina u putokazima, nazivima ulica, trgova i državnih institucija do današnjeg dana ostala sveprisutna u Vojvodini, kao i da je ta multikulturalnost ovog dela Republike Srbije jedna od retkih baština jugoslovenskog socijalizma koja se očuvala do danas.

Ivan Goran Kovačić (1913-1943) je bio hrvatski i jugoslavenski pesnik, pripovedač, esejista i revolucionar. Zahteve za ostvarenjem ideala socijalne pravde i jednakosti prihvatio je još kao student, a iskazivao ih je svojim književnim stvaralaštvom. Svoje levičarsko i antifašističko opredeljenje iskazao je pristupanjem partizanskom pokretu 1942. godine. U partizanima je ispevao čuvenu poemu "Jama" u kojoj je svedočio o stravičnim ustaškim zločinima protiv Srba u Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH). Lično svedočeci zločinima protiv čovečnosti u ratu, Ivan zaokružuje svoje autentično stvaralaštvo pesmama koje opisuju iskustva stradalih.

Kovačića, koji je kao Hrvat najpotresnije svedočio o zločinima nad Srbima u NDH, 1943. su u Bosni ubili pripadnici kolaboracionističkog četničkog pokreta Dragoljuba Draže Mihajlovića. Kovačić je tada imao 30 godina. Spomen-bista Ivana Gorana Kovačića, sa sklopljenim očima, delo je vajara Vojina Bakića iz 1969. godine. Smeštena u Beogradu, ova bista ilustruje tragičan kraj jednog mladog čoveka koji je i život dao za antifašističke ideale u koje je sve do svoje smrti verovao"

BISTA Ivanu Goranu Kovačiću NA KALEMEGDANSKOJ TVRĐAVI- BEOGRAD

*Samo kroz prste kapale su kapi
Tople i guste, koje krvnik nađe
Još gorčom mukom duplja koje zjapi -
Da bodež u vrat zabode mi slađe:
A mene dragost ove krvi uze,
I čutio sam kaplje kao suze.
Posljednje svjetlo prije strašne noći
Bio je bljesak munjevita noža,
I vrisak, bijel još i sad u sljepoći,
i bijela, bijela krvnikova koža;
Jer do pojasa svi su bili goli
I tako nag i oči su nam boli.
O bolno svjetlo, nikad tako jako
oštro nikad nisi sinulo u zori,
U strijeli, ognju; i ko da sam plako
Vatrene suze s kojih duplje gori:
A kroz taj pako bljeskovi su pekli,
Vrskovi drugih mučenika sjekli.*

SPOMENIK
Stjepanu Filipoviću

BORCIMA REVOLUCIJE
KOD VALJEVA

/Monumentalni spomenik Filipoviću u rodnom Opuzenu je miniran 1991, a njegovi poslednji ostaci su uklonjeni 2010.

Stjepan Filipović rođen je 1916. u dalmatinskoj, hrvatskoj porodici u Opuzenu. U vreme Kraljevine Jugoslavije njegova porodica se često selila, a on je u Kragujevcu savladao bravarski zanat. Kao član Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), nakon izbijanja ustanka u Srbiji 1941, odmah je pristupio Valjevskom, a zatim Mačvanskom i Tamnavo-Kolubarskom partizanskom odredu. Za sve vreme sukoba s Nemcima isticao se hrabrošću.

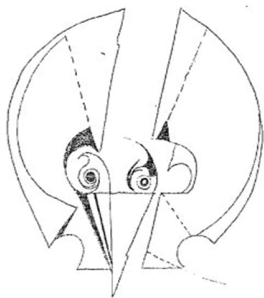
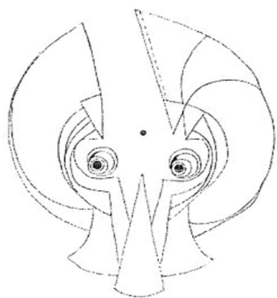
Posle sloma Užičke republike zarobili su ga četnici Koste Pećanca, predat je najpre Nemcima, a posle Nedićevim vlastima koje su organizovale njegovu javno vešanje 22. maja 1942. Do kraja prkosan prema okupatoru i predstavnicima kvislinške vlasti u Srbiji, on je i sa samih vešala pozivao narod na ustanak i demonstrirao, podižući ruke sa stegnutim pesnicama uvis. Ovaj prkos ovekovečen je na fotografiji koja spada u jedan od najizrazitijih simbola nepokolebljivog antifašizma na jugoslovenskim prostorima i šire.

Sasvim je jasno da je socijalistička Jugoslavija imala osećaj dužnosti u smislu dostojne komemoracije uspomene na Filipovića. U znak zahvalnosti za žrtvovanje i borbu protiv okupatora, podignuta su mu dva spomenika. Prvi se nalazi u rodnom Opuzenu, a drugi je podignut u Valjevu i zove se Spomenik borcima revolucije. Oba spomenika sadrže stilizovani skulptorski prikaz scene sa pomenute fotografije. Srbijanski partizan Stjepan Filipović je kao rođeni Dalmatinac i Hrvat bio spona između revolucionarnih tradicija Srba i Hrvata, kao što je to bio slučaj sa Srbinom iz Hrvatske Radetom Končarom koji je komemorisan na svim nivoima u Hrvatskoj. Tužna posledica proteklih jugoslovenskih ratova ukazuje na trend etnicizacije ovih narodnih heroja. U udžbenicima istorije u Srbiji se to dešava svojevrsnom srbizacijom Filipovićevog imena, pa on postaje Stevan, Steva ili Stevo, a ne Stjepan.

BOGDAN BOGDANOVIĆ:

Jedan od najznačajnijih arhitekata, graditelja, umetnika i filozofa nekadašnje Jugoslavije sigurno je bio Bogdan Bogdanović. Rođen je u Beogradu 1922. godine u građanskoj porodici intelektualaca. Otac mu je bio dugogodišnji predsednik Asocijacije pisaca kao i upravnik Narodnog pozorišta u Beogradu. Studije Arhitektonskog fakulteta upisao je 1940. godine, ali ih zbog izbijanja Drugog svetskog rata prekida i priključuje se KPJ i Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije.

neumorni stvaralac i antifašista

Spomenik Jevrejskim žrtvama fašizma

Iako je skromno govorio da je veoma malo učestvovao u ratu, u stvarnosti je bio u borbi ranjavan u istočnoj Bosni. U intervjuu za magazin Der Spiegel osvrnuo se na ideološka previranja u svojoj generaciji: "Polovina mojih školskih drugova je poginula za vreme rata, dok je druga polovina ratovala jedni protiv drugih, komunisti protiv antikomunista. Sve što mogu reći je: preživio sam razdoblje ali ga nisam razumeo". Po završetku rata nastavlja studije arhitekture i završava ih 1950. godine. Odmah po diplomiranju je nastavio karijeru na Arhitektonskom fakultetu, da bi šezdesetih godina obavljao funkciju dekana. U to vreme je postao dopisni član Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), odakle je samostalno istupio 1981. godine zbog neslaganja sa delovanjem Akademije u to doba. Od 1973. godine bio je redovni profesor Univerziteta u Beogradu. U periodu od 1982. godine do 1986. godine bio je gradonačelnik Beograda, kad je pokrenuo plan urbanističkog sređivanja Novog Beograda. Već prilikom prvih nagoveštaja pojave nacionalizma u Srbiji, povezanih s usponom Slobodana Miloševića, dolazi u sukob sa Savezom komunista Srbije (SKS). Konflikt je sam otvorio na taj način što je u novembru 1987, poslao CK SKS pismo na 60 strana (štampano sledeće godine u okviru publikacije Mrtvouzice, mentalne zamke staljinizma), kritikujući rastući nacionalizam u Srbiji i ustoličavanje novog lidera sa kultom ličnosti i mentalitetom vladavine po ugledu na Staljina.

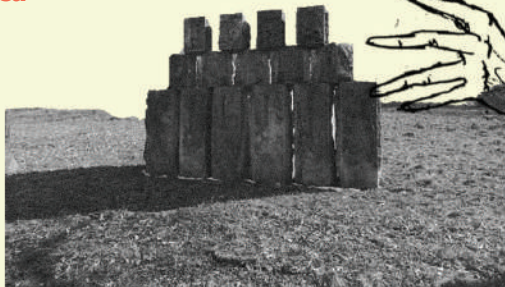
“Jedan od mojih najljepših doživljaja u životu je bio kada mi je u Beču prišla jedna mlada žena i počela nešto tiho da govori. Pitao sam je o čemu je reč, a ona je kazala – ‘znate, ja sam Mostarka i mene su roditelji napravili na vašem spomeniku’.

U Mostaru sam bio dva puta i video da je spomenik dosta išaran, nalazi se na desnoj obali i na njemu su se mnogi uživljavali. Njega je dograbilo fino mediteransko rastinje tako da sada podseća na neku Borhesovu priču – ‘grad u džungli’. Zbog toga sam ja insistirao da se ta vegetacija oko njega ne seče.

Međutim ja sam bio potpuno ravnodušan kada su skrnavljeni moji spomenici u Mostaru i Vukovaru. Nezamislivo mi je bilo da žalim za gomilom kamenja, a nema čitavih gradova niti ljudi u njima. U Vukovaru su spomenik oštetili braća četnici. Oni tada nisu ni znali da ruše spomenik podignut srpskim žrtvama, verovatno nisu ni imali pojma šta je to”.

**Bogdan Bogdanović Intervju Slobodnoj Bosni,
30. avgusta 2002.**

Spomenik u Arapovoj dolini kod Leskovca

Kameni cvet u Jasenovcu

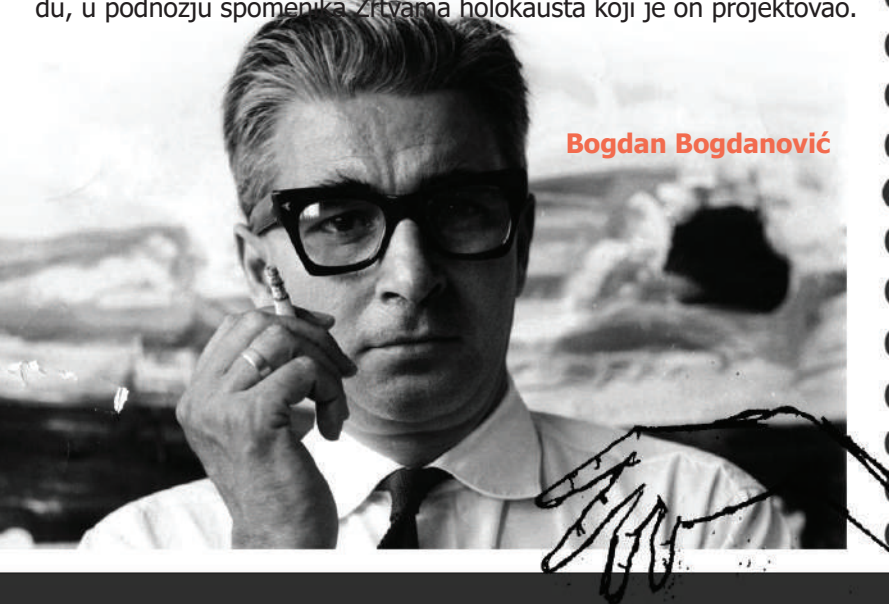

Iako je bio jedan od aktivnih političara u SFRJ, kao i jedan od najistaknutijih srpskih arhitekata, Bogdanović je početkom devedesetih godina zbog svojih stavova o raspadu zemlje i kritike vlasti Slobodana Miloševića bio javno napadan i bojkotovan. Ulaz u zgradu gde je živio bio je ispisan pretećim uvredljivim grafitima, takođe država mu je oduzela objekte u Malom Popoviću gde je vodio Seosku školu za filozofiju arhitekture. Zbog svega toga, sa porodicom je emigrirao, najpre u Pariz, a zatim u Beč, gde je umro 2010. godine. Knjiga Zelena kutija je nastala na taj način što je ceduljice, nastale posle demoliranja letnje škole, a na kojima je pisao svoje stavove o Slobodanu Miloševiću poneo sa sobom i kasnije pretočio u knjigu.

Jasno vrednosno opredeljen, snažnim senzibilitetom i neumornim stvaralaštvom stvorio je neka od najznačajnijih memorijalnih spomen-obeležja posvećenih antifašističkoj borbi i žrtvama fašizma u Drugom svetskom ratu širom SFRJ. U svoje skulpture i spomenike unosio je arhitekturalnost, koja zamenjuje figurativnost. Na taj način njegovi spomenici izviru iz samog okruženja i pejzaža i predstavljaju arhitektonsku celinu s prirodom u kojoj se nalaze. Bogdanović je takođe i veoma značajan u književnom smislu kao pisac iza koga su ostali brojni eseji, radovi i knjige iz oblasti urbanizma gradova i arhitekture.

U najznačajnije Bogdanovićeve spomenike ubrajaju se Kameni cvet u Jasenovcu, Ulaz u Aleju streljanih rodoljuba na Novom groblju u Beogradu, Spomenik jevrejskim žrtvama fašizma u Beogradu, Partizansko spomen groblje u Mostaru, Mogila nepobedenih u Prilepu, Memorijalni kompleks palim borcima revolucije kod Štipa, Spomen park Dudik kod Vukovara, Spomenik streljanim Romima Arapova Dolina kod Leskovca. Neki od njegovih spomenika su oštećeni tokom ratova devedesetih, iako je njihova glavna poruka bila upravo antiratna, kakav je i sam autor bio i koji je upravo zbog tih svojih antiratnih stavova i proganjan. Njegovi spomenici i memorijali ranjivim manjinskim grupama Jevreja i Roma ukazuju na humanističko opredeljenje Bogdanovića kao stvaraoca i sistem vrednosti jugoslovenskog socijalizma. Bogdanovićev životni put na neki način simboliše i tragizam jugoslovenskog socijalizma: od pobeđe nad fašizmom, modernizacije zemlje, razvoja umetnosti, nauke, tehnike i obrazovanja pa do upadanja u zamke nacionalizma, raspada zemlje i rata. Bogdanović je život završio u izgnanstvu, a sahranjen je na Jevrejskom groblju u Beogradu, u podnožju spomenika žrtvama holokausta koji je on projektovao.

Bogdan Bogdanović

AUTORI TEKSTOVA

Helena Ivanov,
Nikola Grahovac,
Nenad Stojiljković,
Uglješa R. Urošević.

Mentor i lektor
Aleksandar R. Miletić

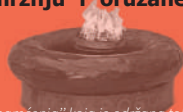
LIKOVNA OBRADA I

PRELOM

Jelena Ivančević

Mentor likovne
radionice
Darinka Pop-Mitić

Ideologema bratstva-jedinstva i sećanje na zajedničku antifašističku borbu jugoslovenskih naroda i narodnosti u Drugom svetskom ratu brzo su padali u zaborav posle nasilnog raspada SFRJ, sukoba i ratova koji su pratili taj proces. Naš mali osvrt na spomeničku ostavštinu jugoslovenskog socijalizma ukazuje na model kulturne politike koja je u prošlosti nalazila pozitivne primere saradnje i zajedništva i ugrađivala ih u osnove sistema javnih komemoracija. Mislimo da je ovo i danas dobra preporuka za stvaranje vrednosnog konsenzusa u višeeetničkim državama u regionu i šire. Dakle, naša namera nije da doprinosimo ožiljavanju nekakvog političkog koncepta jugoslovenstva u regionu, već da ukažemo na jednu dobru praksu negovanja međuetničkih odnosa i integrisanja manjinskih grupa u društvo u okviru kulturne politike i politike sećanja. Želeli smo takođe, da ukažemo na modernost spomeničkog nasleđa socijalističke Jugoslavije, koja je naročito u domenu neokonzervativnog kiča koga promovišu novonastale države naslednice, još uvek neprevaziđeni uzor. Životni put Bogdana Bogdanovića na najbolji način u sebi personifikuje sve vrednosne postulate jugoslovenskog socijalizma, ali i bezumnost nacionalističke ideologije koja ga je proterala u izgnanstvo, a jugoslovenske narode odvela u međusobnu mržnju i oružane sukobe.

Brošura je nastala tokom radionice "Prošlost vredna pamćenja" koja je održana tokom decembra 2021. godine u Beogradu, u organizaciji Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji. Likovnu obradu i prelom radili su polaznici radionice "Veoma upotrebljivo znanje" takođe u organizaciji Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji.